

МОВНОФІЛОСОФСЬКА КАРТИНА СВІТУ В ТЕРМІНАХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ: МІЖ ЗАХОДОМ І СХОДОМ _____

У статті запропоновано формулювання концепції мовнофілософської картини світу, яка визначається в парадигмі сучасних лінгвокогнітивних досліджень релятивістського спрямування. За допомогою методів теорії прототипів, семантики фреймів і теорії перспектив, безпосередньому аналізу піддається етимологія термінів на позначення онтологічних категорій простору, часу, руху і причини в українській та російській мовах. Застосована методологія дозволяє як вихід у ширшу площину слов'янських мов, так і здійснення цілісної реконструкції світоглядних концептуальних структур у вигляді слов'янської мовнофілософської картини світу, верифікація якої проводиться в контексті російської та української філософських традицій.

Ключові слова: картина світу, онтологічна категорія, філософська термінологія, етимологія, слов'янська мовнофілософська картина світу.

Картина світу є центральним поняттям теорії людини і постає як суб'єктивний образ об'єктивної дійсності, який не передбачає дзеркального відображення світу, проте завжди є певною інтерпретацією. Об'єктивація картини світу відбувається в науковому досвіді рефлексії над світобаченням людини, а також здійснюється в популярних нарисах викладення основ усіх наук, коментарях, публіцистичних есе, художній літературі та філософських трактатах, що, за висловом М. Планка, втілюється в так званій «практичній картині світу»¹. Відомо, що в той час як власне наукова картина світу починає формуватися лише в XVI–XVII ст., коли на зміну геоцентризму приходить геліоцентризм і виникає класична механіка, практична картина світу формується з виникненням перших загальних достовірних знань про окремі сторони і властивості всесвіту ще в античний період, а пов'язані з нею ідеї та уявлення впорядковуються у вигляді філософської картини всесвіту.

Являючи собою раціонально-теоретичний спосіб осягнення світу, філософський світогляд завжди має абстрактний характер і відбиває світ у максимально загальних поняттях і категоріях. Відповідно філософська картина світу є сукупністю узагальнених, системно впорядкованих і теоретично обґрунтованих уявлень про світ і місце в ньому людини у їх цілісній єдності. Задаючи свою картину світу, філософія виходить з досвіду вторинної рефлексії світовідчуття людини. Вона здебільшого раціоналізує інтуїції дотеоретичної свідомості, відображені в мові як у першому досвіді осмислення людської життєдіяльності, а також експлікує набутий досвід на вищому теоретичному рівні, узагальнюючи його у формі абстрактних категорій. Філософська картина світу завжди має

¹ Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б.А.Серебренников, Е.С.Кубрякова, В.И.Постовалова и др.— М., 1988.— С.13.

умоглядно-відсторонений характер, при цьому, зважаючи на обов'язково властивий їй антропоцентризм, логічно припустити і зв'язок із суб'єктивною, етноспецифічною природою картини світу, продукованої тією чи іншою конкретною мовою.

Заклавши фундамент поняття мовної картини світу у висловленому ним твердженні про відмінну концептуалізацію позамовної дійсності в різних мовах, автор гіпотези лінгвістичної відносності Б. Л. Уорф здійснив зіставлення мовної картини світу з науковою, паралельно висловивши думку про те, що філософське (метафізичне) розуміння світу також зумовлене природною мовою. Він першим звернув увагу на те, що мовній, так само як і науковій, картині притаманний класифікаційний погляд на світ. Назвавши зазначену характеристику мовним «калібруванням» (calibration) досвіду², Б. Л. Уорф визначив мову ключовим елементом у співвідношенні «мова — світ», а також підвів лінгвістичну науку до основної опозиції сучасної когнітивної лінгвістики «мова — знання».

У контексті сучасних лінгвокогнітивних досліджень релятивістського спрямування ми вважаємо релевантним формулювання поняття мовнофілософської картини світу (МФКС), яке могло б бути попередньо визначене як система узагальнених, теоретично обґрунтованих уявлень про співвідношення людини і світу, сформованих на основі конкретної природної мови. Обґрунтування правомірності введення зазначеного терміна до наукового обігу видається можливим, якщо спиратися на визначення мовної картини світу, поширене в сучасній когнітивній лінгвістиці, виокремлення її складових елементів на основі результатів новітніх розвідок у галузі антропологічної лінгвістики, а також вивчення конструктивної ролі метафори в роботі філософської думки і пов'язаної з цим специфіки та особливостей функціонування філософської термінології.

Концепція мовнофілософської картини світу на перетині конкретно-мовного та метафізичного уявлень про світ. Проблема співвідношень між філософією і мовою неодноразово ставала предметом досліджень як філософського, так і лінгвістичного характеру, і найяскравіше висвітлена Б. Расселом, Л. Вітгенштейном та Л. Вайсгербером, які визнавали вплив природної мови на зміст філософських концепцій, в одному випадку стверджуючи це як очевидну істину³, в іншому — посилаючись на неоднозначність філософської термінології як свідчення того, що саме мова є джерелом, предметом та інструментом філософських побудов⁴. Так чи інакше, серед усіх філософських розділів найбільш залежною від мови вважалася метафізика, специфічна термінологія якої навіть проголошувалася незрозумілою, а весь розділ загалом визнавався таким, що опиняється поза межами об'єктивних філософських пошуків⁵.

На протипагу зазначеним вище теоретизуванням Б. Л. Уорф здійснив спробу вивести твердження про втілення філософської картини світу в мові з емпіричного дослідження категорії часу в мові хопі та SAE (Standard Average European)⁶. Він дійшов висновку, що причиною неможливості віднайти в індіанській

² Whorf B. L. Gestalt technique of stem composition in Shawnee // *Language, Thought and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf.*— Cambridge, Mass., 1956.— P.163.

³ Russell B. A Critical Exposition of the Philosophy of Leibniz.— Cambridge, 2008.— P. 8.

⁴ Вайсгербер Й. Л. Язык и философия // *Вопр. языкознания.*— 1993.— № 2.— С.114–124.

⁵ Wittgenstein L. *Philosophical Investigations.*— London, 1958.— P.124.

⁶ Whorf B. L. The relation of habitual thought and behavior to language // *Language, Thought and Reality...*— P.134–159.

мові еквівалент для англійського абстрактного терміна *time* є відсутність у носіїв хопі властивого «середньоевропейському стандарту» уявлення про час як про послідовність окремих відрізків. Як зазначав Б. Л. Уорф, для носіїв англійської мови тенденція до узагальнення процесів, подій та інших абстрактних сутностей у вигляді окремих об'єктів чуттєвого світу є типовою, а це в свою чергу сприяє втраті в них відчуття плинності досвіду, що минає, та створює уявлення про світ як про сукупність предметів. Такий спосіб споглядання світу виявляється важливим не тільки для організації ізольованих деталей досвіду, а й для формулювання філософських положень, і насамперед тих, що стосуються логіки й метафізики.

Аналіз мови текстів представників Мілетської школи, а також інших античних філософів до Платона, наведений С. Аверинцевим⁷, засвідчує, що виникнення філософії було безпосередньо пов'язане з формуванням специфічної філософської мови на основі мови народної. На думку С. Аверинцева, формування мови філософії являло собою ніщо інше, як гру слів⁸, звичайних слів загального вжитку, в одних місцях використаних у своєму прямому значенні, в інших — у переносному, що набувають нових, відмінних значень, які протягом кількох рядків можуть декілька разів змінюватися. Причому розкрити й осягнути ці нові, винайдені самими філософами, значення можна або за допомогою прямого значення слова (наприклад, *ідея* та *είδος* у Платона)⁹, або через знання його етимологічних зв'язків з оточуючими словами (наприклад, *ἐπιθυμία* та *θυσιαιμάτων* у Платона) чи аналізуючи його внутрішню форму (наприклад, *λελυμένον* та *λελουμένον* у Платона)¹⁰. У будь-якому випадку йдеться про функціонування слова в конкретній природній мові, а отже, і про певну залежність значення філософського терміна і відповідного поняття від значення того слова народної мови, від якого він походить.

Слід окремо наголосити, що проникнення в сутність спеціалізованих значень філософських термінів стає можливим завдяки знанню їхніх етимологічних зв'язків на тлі конкретної природної мови. Той факт, що сформована на основі загальнонародної мови філософська термінологія не становила низки спеціально вигаданих, нових слів на позначення певних об'єктів чуттєвого світу, які щойно виникли, проте розвинулася із засобів і в межах конкретної природної мови через метафоричне перенесення значень уже існуючих слів, на нашу думку, може бути свідченням безпосереднього впливу з боку природної мови і властивої їй картини світу на формування спеціалізованої мови філософії, а отже, і на картину світу, продуковану філософським світоглядом.

Формулювання концепції мовнофілософської картини світу на перетині конкретно-мовного і метафізичного уявлень про світ передбачає оперування такими категоріями, які могли б визначатися як базові і були б властиві будь-яким системам знання — як науковим, так і буденним. Спираючись на твердження Дж. Лакоффа¹¹ про існування однаково наявних у всіх природних мовах фундаментальних концептів простору, часу, руху і причини, що становлять предмет

⁷ Аверинцев С. С. Классическая греческая философия как явление историко-литературного ряда // Новое в классической филологии.— М., 1979.— С. 46.

⁸ Там же.— С. 52.

⁹ Там же.— С. 47.

¹⁰ Там же.— С. 53.

¹¹ Lakoff G. Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind.— Chicago, 1987.— P. 308.

сучасних лінгвантропологічних досліджень¹², а також зважаючи на визначення трьох існуючих природничо-наукових картин світу у відповідних термінах¹³, ми пропонуємо обрати саме онтологічні категорії простору, часу, руху і причини для опису мовноспецифічного філософського уявлення про світ.

Зазначені категорії не тільки демонструють досвідне походження, а й визнаються такими, що структурують доннаукове мислення людини і створюють основу для вироблення архаїчної картини світу, збереженої у міфологічних, теологічних, космологічних і натурфілософських побудовах різних народів¹⁴. Згідно з періодизацією угорського філософа А. Гедо¹⁵, цей етап становить «дофілософську» фазу розвитку обраних онтологічних категорій в межах практичної діяльності людини і знаходить своєрідне відображення в тогочасних міфологічних і релігійних поглядах. Онтологічні припущення цього часу були зафіксовані природними мовами, що містили першу систему буденного знання про світ, транспоновану в розвинуті згодом абстрактно-метафізичні концепції.

Специфічність окремої мовнофілософської картини світу визначають терміни, використовувані на позначення категорій простору, часу, руху і причини в конкретній природній мові. Розглядаючи слов'янське світобачення, ми здійснили порівняльну реконструкцію мовнофілософських картин світу в термінах російської та української мов. Так, предметом нашого дослідження стали відповідні терміни рос. *пространство* і укр. *простір*, рос. *время* та укр. *час*, рос. *движение* і укр. *рух*, рос. *причина* та укр. *причина* на позначення базових онтологічних категорій.

Закладаючи основи концепції мовнофілософської картини світу в межах сучасної лінгвокогнітивної парадигми, ми спираємося на постулат про принципове розрізнення мовної картини світу і концептуальної системи, припускаючи їх частковий ізоморфізм, передбачений концепцією холізму¹⁶ (Дж. Лакофф, Д. Геерартс, Ч. Філлмор та ін.). Застосований підхід дозволяє не тільки розрізнити одиниці МФКС (терміни) та їх відповідники в концептуальній системі людини (поняттєві категорії), а й відтворювати концептуальні структури свідомості, спираючись на факти конкретної природної мови.

Етимологічний аналіз філософських термінів у парадигмі лінгвокогнітивного підходу. Намагаючись відповісти на питання про те, як саме особли-

¹² Перелік і короткий опис новітніх лінгвантропологічних та психолінгвістичних студій емпіричного характеру, предмет яких становлять категорії часу, простору, руху, причинності та ін., див. у бібліографії, підготовленій Д. Касасанто для Оксфордської бібліотеки (*Casasanto D. Whorfian Hypothesis.* — <http://www.oxfordbibliographics.com/view/document/obo-978019>).

¹³ Як відомо, першою науковою картиною світу була механіка І.Ньютона. Три основні постулати, з яких вона виходить, стверджують тривимірність *простору* і одновірність *часу*; тотожність законів природи в усі моменти часу та інерційність усіх систем відліку, що *рухаються* рівномірно і прямолінійно; *детермінованість* руху початковим станом механічної системи. Друга наукова картина світу у вигляді електродинаміки Дж. Максвелла засвідчила те, що її автор продовжував працювати здебільшого в межах поняття н'ютонівської механіки. Теорія відносності А. Ейнштейна також не скасувала старої механіки І.Н'ютона, а узагальнила її як блок нової картини світу, послугуючись при цьому тими самими базовими категоріями для організації здобутих знань (докладніше див.: *Полищук Р. Ф. Современная физическая картина мира.* — http://www.chronos.msu.ru/old/PREPORTS/polischuk_kartina.pdf).

¹⁴ *Харитонова Т. А.* Джерела філософської термінології. — К., 1992. — С. 45.

¹⁵ *Gedo A. Der Vorbegriff des philosophischen Gesetzes und die Genesis des philosophischen Wissens // Deutsches Ztschr. für Philosophy.* — 1979. — N6. — S. 684.

¹⁶ Провідна в когнітивній лінгвістиці теорія іконізму стверджує ізоморфізм мовних структур і структур мислення, за якого останні копіюються (*time*) формами і структурами мови (докладніше див.: *Жаботинська С.А.* Лексичні поля й нелінійна динаміка когнітивних структур // Вісн. Львів. ун-ту : Сер. філологічна. — 2011. — № 52. — С. 4).

вий метафізичний погляд на світ утілюється в природній мові, ми піддаємо безпосередньому аналізу значення вказаних філософських термінів у російській та українській мовах з метою реконструкції структури кожної з обраних онтологічних категорій, а також відтворення загальної концептуальної картини, зумовленої специфікою зв'язків між цими категоріями на тлі конкретної мови. Виходячи з припущення про те, що когнітивна модель категорії визначається прототипами¹⁷, можна відтворити її конкретно-мовну концептуальну схему, здійснивши прототипний аналіз систем значень обраних філософських термінів. Відправною точкою тут є розуміння полісемії як категоризації¹⁸, яке полягає в тому, що пов'язані між собою значення слова формують категорію, виступаючи її членами. Така концептуальна категорія виявляється радіальною в тому розумінні, що вся низка її значень-членів організується навколо центрального, або прототипного, значення¹⁹.

У нашому дослідженні передбачається застосування прототипного аналізу результатів семантичної реконструкції термінологічних позначень відповідних категорій у російській та українській мовах. Описаний підхід дає можливість представити кожний з термінів як полісемантичну одиницю, система значень якої формується шляхом встановлення значень її споріднених словоформ за вихідним для даної одиниці коренем та його семасіологічними паралелями. Розгляд філософського терміна як полісемантичної одиниці уможливило представлення його номінативного поля, тобто всіх іменованих ним понять, як прототипної категорії, де центральними, прототипними значеннями виявляються ті, що найчастіше актуалізуються в різних словотвірних процесах. Розглянемо пропонований методологічний підхід на прикладі системи значень, компонентом якої є рос. *время* (див. табл. 1).

Таблиця 1

Прототипний аналіз континуантів іє. * <i>uer(t)</i> -		
Генетичні відповідники рос. <i>время</i> у структурі гнізда іє. * <i>uer(t)</i> -		Номінативне поле рос. <i>время</i>
рос. <i>вертѣть</i>	дінд. <i>vártayati</i>	— « вертїти » (13) — прототипне значення
рос. <i>верста́</i>	лат. <i>verto</i>	— «повертати» (4)
укр. <i>вертіти</i>	гр. <i>δέμβειν</i>	— «ставати» (3)
болг. <i>въртя</i>	дірл. <i>forrhach</i>	— «верста» (1)
схв. <i>врѣтѣти</i>	дірл. <i>Vrotah</i>	— «крутитися» (1)
слн. <i>vréti</i>	дісл. <i>verpa</i>	— «обертатися» (1)
ч. <i>vréti</i>	лит. <i>verciu</i>	— «перевертати» (1)
слц. <i>vrítet'</i>	лит. <i>virsti</i>	— «згинати» (1)
п. <i>viercić</i>	лтс. <i>vèrst</i>	— «міра довжини» (1)
влуж. <i>wjerceć</i>	прус. <i>wirst</i>	— «богиня народження» (1)
нлуж. <i>wjeršeś</i>	прус. <i>wartint</i>	— «бог змін і перетворень» (1)
дінд. <i>vártatē</i>	гот. <i>wairpan</i>	— «обертати» (1)

Якщо прототипи є мінімальними елементами, що зумовлюють зміст категорії, фрейм визначає те, як саме ці прототипи пов'язуються між собою. Фрейм у когнітивній семантиці репрезентує схематизацію досвіду, що існує в концептуа-

¹⁷ Lakoff G. Op. cit.— P. 5–154.

¹⁸ Austin J. Philosophical Papers.— Oxford, 1961.— 248 p.

¹⁹ Lakoff G. Op. cit.— P. 91–115.

льний системі й зберігається в довгостроковій пам'яті індивіда. У фреймі виявляються атрибути, які описують аспекти деяких, але не обов'язково всіх членів категорії, та смисли (values), що становлять підтипи атрибутів²⁰. Таким чином, навіть за наявності незмінної низки прототипів у змісті категорії, відмінність у зв'язках між ними (тобто накладання різних фреймів інтерпретації) матиме результатом відмінне розуміння самої категорії. Терміни, пов'язуючись з прототипами, не лише «висвітлюють» (highlight) конкретні прототипи в змісті категорії, а й указують також певну перспективу, в ракурсі якої цей фрейм розглядається (див. рис. 1).

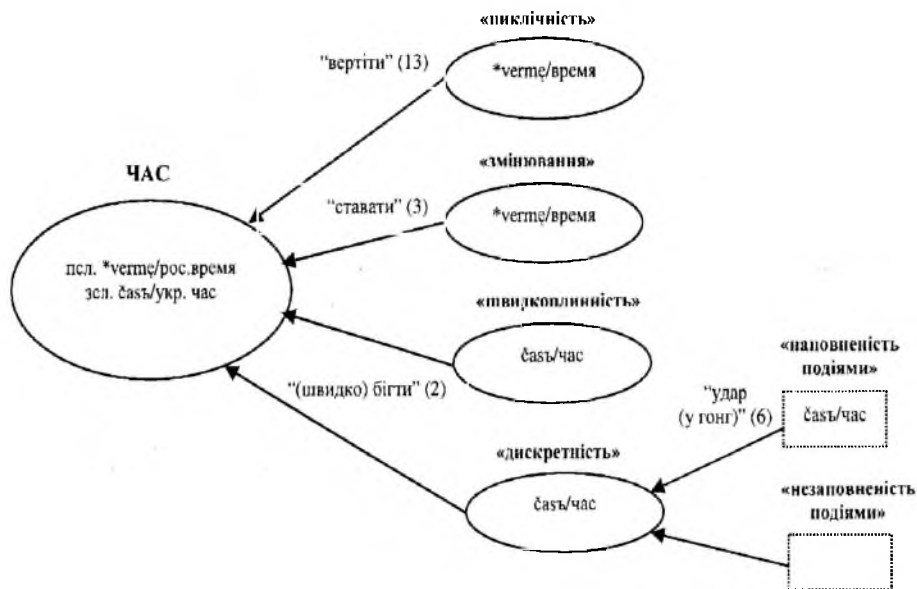


Рис. 1. Фрейм філософської категорії час на тлі російської та української мов.

Так, фрейм філософської категорії часу, реконструйований на тлі російської та української мов, містить атрибути циклічності, змінювання, швидкоплинності та дискретності, при цьому останній має два підтипи: наповненість і незаповненість подіями. Атрибути визначаються вказаними в лапках прототипними значеннями відповідних термінів рос. *время*, похідного від псл. **verme*, та укр. *час*, спільного із західнослов'янським *časъ*. Отже, можемо спостерігати, що категорії часу, позначені російським та українським термінами, передбачають цілком відмінні уявлення про час як про «циклічну плинність» і «дискретну послідовність» відповідно. Фреймова схематизація релевантна також і для репрезентації цілісної моделі МФКС, де кожна з чотирьох досліджуваних категорій простору, часу, руху і причини становитиме окремий атрибут у складі фрейму.

²⁰ Як відомо, основоположниками теорії семантики фреймів є Ч. Філмор і М. Мінський (див., наприклад: *Fillmore Ch. Frame semantics // Cognitive Linguistics : Basic Readings.*— Berlin ; New York, 2006.— P. 373–400; *Минский М. Фреймы для представления знаний.*— М., 1979.— 152 с.). У межах нашого дослідження ми застосовуємо новітню розробку теорії фреймової семантики, яка належить Л. Барсалоу (див.: *Barsalou L. Frames, concepts and conceptual fields // Frames, Fields and Contrasts.*— Hillsdale, 1992.— P. 21–74).

Виходячи з припущення про те, що автономна динаміка концептуальної системи забезпечується когнітивними операціями (перспективізація, фокусування, специфікація, висвітлення)²¹, можемо говорити про множинність варіантів побудови моделі як поняттєвої категорії, так і концептуальної картини. Маючи ієрархічну структуру, категорія, як і картина, може видозмінюватися залежно від того, що буде залишено на задньому плані, а що вийде на передній план у результаті прийняття тієї чи іншої перспективи, заданої конкретним прототипом. На основі єдиної концептуальної моделі фрейму, який являє собою вихідну інформаційну структуру, завдяки різній перспективізації, забезпеченій вибором певної координати, можна отримати декілька відмінних когнітивних моделей окремої категорії і специфічної МФКС. На роль координат як понять, значущих для побудови моделей категорій і складених з них картин, можуть бути обрані будь-які з виявлених атрибутів фрейму. Вибір тієї чи іншої координати на роль перспективи визначається центральним прототипним значенням і є різним в окремих природних мовах, що може зумовлюватися соціальною важливістю, якої певні поняття набувають різною мірою в різних мовних спільнотах.

Розглянуті в такий спосіб крізь призму лінгвокогнітивного підходу дані етимологічного аналізу досліджуваних нами філософських термінів надають унікальну можливість проникнення в концептуальні структури метафізики, демонструючи той факт, що усвідомлення «топографії» семантичних шарів конкретної мови сприяє встановленню залежностей спекулятивних метафізичних категорій від семантики конкретних природних мов.

Мовнофілософська картина світу в російській та українській мовах. Результати семантичної реконструкції російського й українського термінів на позначення онтологічної категорії простору дозволяють розглядати їх у межах спільного етимологічного гнізда кореня іє. * *ster-*, *sterə-* : *strē-*, *steru-* : *streu-* «простягати, розширювати; розстеляти; розсипати», від якого походять термінологічні позначення простору і в інших слов'янських мовах (бр. *простора*, болг. *простор*, ч., слц. *prostor*, п. *przestrzeń*)²². Аналізована історико-дериваційна група нараховує 31 лексему, що об'єднуються загальним значенням «площина». Прототипне значення «підстилка/розстелений» (8) доповнюється значеннями таких рефлексів, як дінд. *stārah* «шар», *prastārah* «підстилка, подушка; площа; рівнина», лат. *torus* «ложе, постіль» і дірл. *sernim* «розстеляю»²³, що демонструють смислові відтінки у формуванні слов'янського абстрактного розуміння простору на основі чуттєво сприйманого образу пласкої рівнинної місцевості. Фактично перед нами постає архаїчне уявлення про простір як про двовимірну протяжність, протиставлене пізнішому осмисленню тривимірності простору, виробленому в період античності. І хоча В. Топоров, розглядаючи семантику дієслівного префікса *pro-* (від іє. **pro-* «вперед, спереду; до»), відзначає імпліцитну наявність у семантичних мотивуваннях слов'янських позначень

²¹ Langacker R. Cognitive Grammar. A Basic Introduction.— New York, 2008.— X + 562 p.; MacLaury R. Vantage Theory // Language and the Cognitive Construal of the World.— Berlin ; New York, 1995.— P. 231–276.

²² Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т.— М., 1987.— Т.3.— С. 370, 768; Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. — Warszawa., 1957.— S. 443; Walde A. Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen.— Berlin ; Leipzig, 1927.— Bd 2.— S. 638; Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch.— Bern ; München, 1959.— S.1029.

²³ Фасмер М. Знач. праця.— С. 379; Brückner A. Op. cit.— S. 443; Walde A. Op. cit.— S. 638; Walde A. Lateinisches etymologisches Wörterbuch.— Heidelberg, 1954.— Bd 2.— S. 590; Pokorny J. Op. cit.— S.1029–1031.

простору смислових моментів, пов'язаних з уявленням про тривимірність²⁴, центральні значення відповідного етимологічного гнізда засвідчують архаїчне осмислення простору в термінах площинної протяжності. Отже, фрейм філософської категорії простору міститиме єдиний атрибут «площина».

Як уже зазначалося, концептуалізація філософської категорії часу в слов'янських мовах не є унітарною. Відповідні терміни південнослов'янських мов, а також рос. *время*, похідні від псл. **vermę*, зводяться до кореня іє. **uer(t)*- «вертати, крутити, повертати», а прототипні значення його етимологічного гнізда²⁵ «вертати» (13) і «ставати» (3) передбачають концептуальну схему, складену з атрибутів «циклічності» і «зміновання», що схематизує уявлення про час як про безперервний ланцюг змін, подібний циклічному сприйняттю життєвих явищ, типовому для архаїчної свідомості. Описане осмислення часу переважає на буддистському сході, власне в індійській та китайській культурах, де домінує ідея циклічного часу²⁶.

Термінологічні позначення часу в західнослов'янських мовах, представлені спільнослов'янським *časъ*, укр. та бр. *час*, містять розуміння філософської темпоральної категорії, тотожне виробленому в період античності, де було розвинуто поняття необоротного, дискретного «лінійного часу», притаманне християнській культурі європейського заходу. Прототипне значення «удар (у гонг)» (6) указує на дискретне сприйняття часу носіями згаданих мов, що також підтверджується в значеннях вихідного для *časъ* кореня іє. **kes-* / *kos-* «різати, рубати, ділити», етимологічне гніздо якого містить 19 лексем²⁷. Докладно проаналізувавши семантику континуантів кореня іє. **kes-*, Г. Якобссон дійшов висновку про те, що вихідним для поняття часу, іменованого названими термінами, було конкретне значення «зарубка» («нарізка») ²⁸, яке у своїй фіксації певних дискретних моментів поступово привело до формування абстрактної категорії часу. Під цю ж семантичну модель він підводить гр. *χρόνος*, використовуване як термінологічне позначення категорії часу в античній філософії²⁹. При цьому «нарізкою», найвірогідніше, позначали не абстрактний часовий інтервал, а конкретну подію, що сталася в певний момент часу. Відповідно і прототипне значення «удар» в укр. *час* має сприйматися як періодично подаваний сигнал, що сповіщав про конкретну подію, таким чином експлікуючи квалітативність часових уявлень, також властиву давньогрецькому мисленню³⁰. Отже, філософ-

²⁴ Харитонова Т. А. Знач. праця.— С. 57–58.

²⁵ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— Т. 1.— С. 361–362; Преображенский А. Этимологический словарь русского языка : В 2 т.— М., 1959.— Т.1.— С. 101; Этимологічний словник української мови : В 7 т.— К., 1982.— Т. 1.— С. 353, 358–360, 432–433; Walde A. Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen.— 1930.— Bd1.— S. 274; Pokorny J. Op. cit.— S. 1152.

²⁶ Зелинский А. «Колесо времени» в циклической хронологии Азии // Народы Азии и Африки.— 1975.— №2.— С. 104–117.

²⁷ Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд.— М., 1977.— Вып. 4.— С. 29; Pokorny J. Op. cit.— S. 586.

²⁸ Слід наголосити, що поряд із значенням «нарізка» О. С. Мельничук запропонував інше розуміння найконкретнішого із значень слова *časъ*, що збереглося, — «часовий пункт у межах доби» як періодично подаваного сигналу, тобто «удару». Спираючись на аргументацію О. С. Мельничука, ми і визначаємо вказане прототипне значення для псл. *časъ* (Мельничук А. С. Корень **kes-* и его разновидности в лексике славянских и других индоевропейских языков // Этимология 1966. — М., 1968. — С. 237).

²⁹ Якобссон Г. Развитие понятия времени в свете славянского *časъ* // Scando-Slavica. — 1958. — N 4. — С. 287–307.

³⁰ Докладніше про це див.: Гайденко П. Тема судьбы и представление о времени в греческом мировоззрении // Вopr. философии. — 1969. — № 9. — С. 88.

ські темпоральні терміни рос. *время* та укр. *час* позначають дві відмінні мовно-культурні метафори часу³¹ «час — це коло» і «час — це лінія», експлікуючи той факт, що філософська онтологічна категорія часу виявляється метафоричною.

У формуванні абстракції руху, позначеної в українській мові терміном укр. *рух*, еквівалентним бр. *рух* та п. *ruch*, а в російській — терміном *движение*, який є похідним від псл. **dvig(a)-ti* «рухатися», спостерігаємо так само закладене в античності розмежування ініціатора руху і тіла, що рухається. Прототипні значення спільного етимологічного гнізда³² коренів іє. **reu-* «бігти, рухати(ся); текти» та **er-* (*ere-/erē-*) «приводити в рух; піднімати» (6б лексем)³³, до якого належать український, білоруський та польський терміни, засвідчують наявність смислів так званого «активного» початку — «рити» (9), «піднімати(ся), вставати» (5), «приводити в рух, рухати» (4), що водночас містять імпліцитну вказівку на вертикальне спрямування руху. Це означає, що у фреймі філософської категорії руху, реконструйованому на тлі зазначених мов, указані терміни активують концептуалізацію, складену з атрибутів «провокації руху» і «пересування», причому останній атрибут передбачає підтип «вертикальне пересування». Зважаючи на переважну кількість рефлексів зі значеннями «потік, течія» (4) і «(швидко) бігти» (4), ми також припускаємо наявність в описаній концептуалізації ще одного атрибуту — «швидкість».

Уявлення про рух, фіксоване рос. *движение*, в цілому співзвучне наведеному вище, за винятком атрибуту «швидкості», і сполучає вже зазначені атрибути «провокації руху» і «вертикального пересування». Прототипне значення «піднімати, рухати вгору» (11) історико-дериваційного гнізда іменникової основи псл. **dvigъ / d(ъ)vigъ*, від якої походить псл. **dvig(a)-ti*³⁴, переважає серед 22 споріднених рефлексів.

Слов'янські терміни на позначення причини рос., укр., бр., болг. *причина*, п. *przyczyna*, ч. *příčina* (за винятком схв. *úzrok*) походять від субстантивованої дієслівної основи **činiti* «робити, здійснювати», ускладненої префіксом **pri-*, яка в свою чергу зводиться до кореня іє. **k^eei-n-* «збирати, класти шарами; робити»³⁵. Головним значенням його етимологічного гнізда, що налічує 28 континуантів, є «робити» (9), а значення «семантичних аналогів» лексеми *причина*, поширених у східнослов'янських діалектах (напр., *прітка*, *прітця*, *прічта* (*прит(ъ)ча*) «біда, нещастя, хвороба»), а також бр. *притча* «неприємний випадок».

³¹ Автори теорії концептуальної метафори Дж. Лакофф і М. Джонсон стверджують, що абстрактні поняття формуються на основі асоціацій, які виникають у чуттєвому досвіді, і становлять базис як для абстрактного мислення, так і для метафоричних слів і виразів у мові. Велика частина первинних (primal) метафоричних понять ґрунтується на досвіді, набутому в певному соціокультурному середовищі, результатом чого є виникнення специфічних мовно-культурних метафор, зокрема таких, що концептуалізують абстрактне поняття часу (докладніше див.: *Ritchie L. D. Metaphor.*— New York, 2013.— P.78–79, 85).

³² Як зазначає Т. Харитоновна, формальна і семантична близькість досліджуваних індоєвропейських коренів дає переконливі підстави для їх об'єднання в єдине етимологічне гніздо (див.: *Харитоновна Т. А. Знач. праця.*— С.77).

³³ *Brückner A. Op. cit.*— S. 466–467; *Walde A. Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen.*— Bd 1.— S. 139; Bd 2.— S. 352; *Walde A. Lateinisches etymologisches Wörterbuch.*— Bd 2.— S. 222–223, 453.

³⁴ *Трубачев О. Славянские этимологии 41–47 // Этимология 1964.*— М., 1965.— С. 4–5; *Этимологический словарь славянских языков.*— М., 1978.— Вып. 5.— С. 168; *Етимологічний словник української мови : В 7 т.*— К., 1985.— Т. 2.— С. 17.

³⁵ *Этимологический словарь славянских языков.*— М., 1976.— Вып. 3.— С. 112–113; *Pokorny J. Op. cit.*— S. 638.

доку), *причыны* «біда, хвороба, викликана невідомими причинами»³⁶, сигналізують про наявність ще одного прототипу — «неприємний випадок» (5).

Відповідно до проведеного Дж. Лакоффом і М. Джонсоном аналізу концепту причинності, філософська категорія причини виявляється метафоричною, а її основу становить метафора події, що характеризується подвійною структурою. У такій структурі метафорична концептуалізація причини як сили виступає альтернативною метафорі «причина — річ», у той час як обидві вони походять з протилежних співвідношень фігури і фону (*figure-ground orientations*)³⁷. У метафорі «причина — сила» фігурою є предмет, що перебуває під впливом певної фізичної сили, змінює своє місцезнаходження і рухається до нового місця, яке є фоном. В альтернативній метафорі «причина — річ» фігурою є наслідок дії засосованої фізичної сили, який рухається в напрямку до певного об'єкта (фон). Слід наголосити, що концептуалізація причини як дії передуює виявленій Дж. Лакоффом і М. Джонсоном метафорі «причина — подія», що, власне, і засвідчує прототипне значення «робити» у відповідних слов'янських термінах. Зважаючи на наявність у їхньому етимологічному ґнізді другого прототипу «неприємний випадок», ми можемо запропонувати розуміння категорії причини в термінах метафори «причина — річ», за якого увага зосереджується на наслідку дії певних сил, що абстрагується від певної неприємної ситуації, нещасного випадку і конкретизується значеннями «біда, нещастя, хвороба», наявними в рефлексивних коренях іє. **k^hei-n-*. Таким чином, фрейм філософської категорії причини на тлі вказаних слов'янських мов міститиме атрибути дії, події та речі.

Отже, ми можемо запропонувати так звану «двоїсту» концептуальну схему для слов'янської мовнофілософської картини світу, визначену в термінах простору, часу, руху і причини, що розгортається на тлі семантичного комплексу архаїчної метафори «руху сонця», реконструйованої для давньоіндійського розуміння часу і світоустрою в цілому³⁸, а також античного мотиву відокремлення, концептуалізацію якого ми пропонуємо репрезентувати метафорою «частки»³⁹. Зводячи в ранг перспективи координату категорії часу, ми можемо співвіднести з метафоричною концептуалізацією часу як повторюваної циклічності («час — коло»), абстрагованої від чуттєво сприйманого явища руху сонця, відповідне архаїчне осмислення простору як двовимірної площини. Водночас метафора часу як дискретної послідовності («час — лінія») узгоджується з запровадженням у пе-

³⁶ Харитоновна Т. А. Знач. праця.— С. 85.

³⁷ Lakoff G., Johnson M. *Philosophy in the Flesh: the Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*.— New York, 1999.— P. 199.

³⁸ Говорячи про давньоіндійську концепцію часу так само, як і про давньоіндійську мовнофілософську картину світу в цілому, необхідно відзначити не тільки заперечення архаїчним мисленням лінійного часу і неприйняття історизму, час тут необхідно мислити не як одну з кількох категорій, що описують дійсність, а як визначальну ознаку цієї дійсності, що перебуває в тісному зв'язку з простором, рухом, причиною, законом, істиною, космосом. У східному філософському світогляді ці основоположні поняття завжди виступають не тільки в єдності одне з одним, а й передбачають цілковиту причетність рефлексуючого суб'єкта, сприйняття світу не «ззовні», а «зсередини», усвідомлення себе частиною гармонійного світовлаштування (докладніше див у кн.: *Бородай С. К. Вопрос о древнеиндийском понимании времени*.— <https://www.academia.edu/1267701/>).

³⁹ У цій статті ми лише побіжно торкнулися основного мотиву мовнофілософської картини світу періоду античності. Докладніше дослідження давньогрецького філософського світогляду, засноване на етимологічному аналізі відповідних метафізичних термінів, див.: *Бенвенист Э. Глаголы «быть» и «иметь» и их функции в языке // Общая лингвистика*.— М., 1974.— С. 203–224; *Бородай С. Об индоевропейском мировидении*.— <https://www.academia.edu/3590172/>.

ріод античності відокремлення ініціатора руху від тіла, що переміщується. Категорія причини становитиме сполучну ланку в пропонуваній концептуальній схемі, об'єднуючи східний і західний світогляди на засадах усвідомлення причинності як наслідку дії певної фізичної сили ⁴⁰ (див. рис. 2).



Рис. 2. Фрейм мовнофілософської картини світу в термінах слов'янських мов

Концептуальна експлікація слов'янської мовнофілософської картини світу на тлі російських і українських філософських учень. На тлі вітчизняної філософської і наукової традиції зазначене протиставлення світоглядів було висвітлене в працях російського і українського вченого, одного з представників російського космізму, академіка В. Вернадського. У своєму нарисі «На межі науки. Простір природничих наук і простір фізики і математики» (1927) він відзначає наявність опозиції між ідеальним порожнім і пласким простором геометра та різномірним, реальним, фізичним простором натураліста ⁴¹, що, власне, і втілює зазначені вище протилежні концептуалізації архаїчного двовимірного простору і тривимірного простору давніх греків. Зауважуючи надзвичайну плідність ідеї простору-часу, засновану на теорії відносності А. Ейнштейна, В. Вернадський указує на визнання нерозривного зв'язку між простором і часом у природних явищах, озвучивши таким чином ідею про єдність цих категорій, яка є основоположною для давньоіндійської філософії і східного релігійно-міфологічного світогляду в цілому. При цьому за часом він закріплює характеристики як одного з основних виявів речовини, так і одного з основних наукових емпіричних узагальнень ⁴². Розглядаючи час у його нерозривній єдності з простором, В. Вернадський зазначає, що наше цілісне світорозуміння може розгляда-

⁴⁰ Дослідження поняття причинності, здійснене Дж. Лакоффом та М. Джонсоном, передбачає реконструкцію метафоричної структури причини-події як потенційно універсальної для індоєвропейської сім'ї мов (див.: *Lakoff G., Johnson M. Op. cit.— P. 170–234*).

⁴¹ *Вернадский В. Философские мысли натуралиста.— М., 1988.— С. 210.*

⁴² Там же. — С. 229, 235.

тися в аспекті саме поняття про час⁴³, що відразу робить очевидним питання про можливість зворотного розвитку явищ у часі. Отже, незворотний процес у просторі, якому відповідає сукупність атомів у функції часу, зображена у вигляді полярного вектора ($A \rightarrow B$), має бути обов'язково доповнений не лише ідеєю про зворотність часу ($A \leftrightarrow B$), а й так званим енантіоморфним вектором часу ($A \rightleftarrows B$), який передбачає сприйняття часу як тривання («длення») ⁴⁴.

Сформульоване В. Вернадським розуміння часу покликане скоріше поєднати, ніж протиставити як геометричне і фізичне визначення простору, так і концептуалізації часу, засновані на визначених нами специфічних мовнокультурних метафорах. Прямолінійна атомарність часу у фізиці, виражена в полярному векторі («час — лінія»; укр. *час*), відрізняється у В. Вернадського від того суб'єктивного досвіду, який пов'язується з цим поняттям у нашій свідомості, де час асоціюється насамперед зі скінченністю нашого існування, що передбачає його сприйняття як певної тривалості: «тривання характерно і яскраво виявляється в нашій свідомості, але його ми, вочевидь, логічно правильно повинні переносити і на весь час життя, і на скінченність атома» ⁴⁵. У такий спосіб, на нашу думку, В. Вернадський наголошує на необхідності доповнення дискретного уявлення про час, типового для західної цивілізації, усвідомленням часу як плинності, що в такому визначенні тяжіє до східного його розуміння («час — коло»; рос. *время*).

Можливість кореляції протилежних метафор часу, виражена В. Вернадським у понятті енантіоморфного вектора, пов'язана з його вченням про симетрію, яке, перебуваючи поза увагою філософської думки протягом останнього тисячоліття, тепер, на його погляд, має стати центром тих філософських систем, що враховують досягнення сучасної науки. Розроблення вчення про симетрію необхідне передусім для наукового розвитку проблеми часу, який, за В. Вернадським, завжди супроводжуватиме еволюцію філософських ідей. У нарисі «Про геологічне значення симетрії» (1941–1942) ⁴⁶ В. Вернадський констатує паралелізм у розвитку двох опозиційних картин фізичної реальності, за однією з яких разом із крахом ідеї про світловий ефір фізики підійшли до динамічного уявлення про матерію і енергію (архаїчна метафора «руху сонця»), а за іншою — завдяки низці емпіричних відкриттів, зокрема явищу радіоактивності, була виявлена дисперсність Космосу (метафора «частки»). Наполягаючи на необхідності «симетричного» розуміння категорій простору і часу, вираженого в понятті енантіоморфності, він радше об'єднує, ніж протиставляє два фізичні світогляди, зауважуючи при цьому, що в «макроскопічному розрізі Світу статичне про нього уявлення замінюється динамічним», що повертає європейську наукову і філософську думку до прадавніх уявлень, які збереглися на Сході ⁴⁷.

Метафізичні концепції, розвинуті слов'янськими мислителями насамперед у руслі російської релігійної філософії, містять співзвучне наведеному вище «симетричному» витлумаченню категорій простору і часу теоретичне обґрунтування цілісності всесвіту. Так, Г. Сковорода розвиває цілком пантеїстичне вчення про буття, у якому Бог ототожнюється з природою і еством, що у всій своїй єдності може бути назване світом. При цьому зазначене трактування відчутно наближається до окресленого нами давньоіндійського світобачення, особливо зав-

⁴³ Пор. з запропонованою нами концептуальною схемою слов'янської мовнофілософської картини, перспективу розгляду якої визначає саме категорія часу (див. рис.2).

⁴⁴ Вернадский В. Знач. праця.— С. 224, 230, 249.

⁴⁵ Там же.— С. 249.

⁴⁶ Там же.— С. 277–278.

⁴⁷ Там же.— С. 355, 357.

дяки згаданому Г. Сковородою символічному зображенню безначального світу як змія «в коло звитого, який свій хвіст своїми ж тримає зубами»⁴⁸. У той же час Г. Сковорода постулює розрізнення в світобудові трьох відмінних світів — макрокосму (всесвіт), мікркосму (людина) і певного «символічного» світу, що їх пов'язує і в собі віддзеркалює (Біблія)⁴⁹.

Як відомо, Г. Сковорода писав не тільки російською та українською, а й латинською та грецькою мовами, причому для кожної мови він обирав різне призначення. Так, латина сприймалася ним передусім як мова світської вченості, мова поезії та філософії і іноді використовувалася ним у ремарках. Грецьку Г. Сковорода вважав мовою довершеного мистецтва та філософії і послуговувався нею в епістолярних працях. Церковнослов'янську ж мову філософ вважав сакральною і звертався до неї щоразу, коли цитував Біблію і в своїх власних розмірковуваннях про Святе Письмо.

Метафізичне пояснення категорій простору, часу, руху і причини виявляється в онтології М. Лосського, який у межах християнського витлумачення всесвіту розвиває концепцію «світу як органічного цілого»⁵⁰. Протиставляючи свій підхід «неорганічному світорозумінню», за якого світ осмислюється як складений з елементів, що існують окремо один від одного (наприклад, примітивний атомістичний матеріалізм античності), російський філософ постулює первинність існування цілого, у системі якого виникають і продовжують перебувати окремі елементи⁵¹. Вироблене в античності протиставлення ініціатора і носія руху, а також розрізнення в категорії причинності діючої сили, з одного боку, і наслідку її дії, — з другого, що становили основу європейського механістичного світобачення, визнаються М. Лосським неправомірними. На його думку, виділене в такий спосіб явище поштовху насправді можливе тільки за наявності відштовхування, тобто за умови визнання руху за всіма тілами, які, штовхаючи інші тіла, і становлять причину їхнього руху. Осмислені таким чином категорії руху і причини не є для М. Лосського якимись абстрактними сутностями, статичними субстанціями на зразок певних предметів або речей. Указуючи на те, що ціле набуває системності через наявність відношень, російський філософ зводить зазначені категорії руху і причини, так само як простір і час, у ранг відношень між елементами цілого, закріплюючи за ними статус об'єктивного буття⁵².

Основу визначених таким чином відношень становить ідеальний суб'єкт «Я», який виступає творцем світу і може бути названий конкретно-ідеальною субстанцією, тобто духом. Усеохоплююча світова субстанція забезпечує єдність протилежностей, що перебувають у постійному русі, який при цьому також ви-

⁴⁸ Уроборос (гр. *οὐροβόρος*: *οὐρά* «хвіст» і *βορός* «той, що поїдає»; букв. «той, що поїдає свій хвіст») — звитий у кільце змія, який кусає себе за хвіст. Уроборос є одним з найдавніших символів, відомих людству, точне походження якого — історичний період і конкретну культуру — встановити неможливо (див.: *Gauding M. The Signs and Symbols Bible: The Definitive Guide to Mysterious Markings.* — New York, 2009. — Р. 89). Незважаючи на те, що цей символ має велику кількість різних тлумачень, найпоширенішим є опис його як репрезентації вічності й безкінечності, а особливо — циклічної природи життя: чергування творення і руйнування, життя і смерті, постійного переродження й загибелі.

⁴⁹ Сковорода Г. Диалог. Имя ему — Потоп змеин // Сковорода Г. Сочинения. — Минск, 1999. — С. 348.

⁵⁰ Лосский Н. Мир как органическое целое // *Вопр. философии и психологии.* — 1915. — Год XXVI. Кн.126(I). — С. 87–98; Кн. 127(II). — С. 99–152; Кн. 128(III). — С. 203–243; Кн. 129(IV). — С. 345–387.

⁵¹ Там же. — Кн. 126(I). — С. 88–89.

⁵² Там же. — Кн. 127(II). — С. 100–101, 114.

знається єдиним цілим, хоч і містить вказівку на існування окремих елементів⁵³. Передбачаючи наявність окремих членів органічного цілого, повністю вільних у своїй діяльності, метафізична концепція М. Лосського набуває пантеїстичних рис через визнання за цими членами існування в єдиному центрі, тобто в Бозі, житті для нього, а також в одне одному і для одне одного⁵⁴.

Отже, мовнофілософська картина світу, визначена в термінах досліджуваних слов'янських мов, може цілком обґрунтовано розумітися як така, що виникає на перетині східного і західного уявлень про світ. У слов'янському метафізичному світобаченні нами виявлено факт органічного зв'язку між архаїчними мотивами циклічності, безперервності і динаміки, втілюваними архаїчною метафорою «руху сонця», і властивим античності й новоевропейській філософії мотивом відокремлення, позначеним метафорою «частки». Зображення світу у вигляді низки статичних відокремлених одне від одного самостійних фрагментів, що надає філософському світобаченню так званої «предметної» перспективи, віддзеркалюється в семантичних полях термінів на позначення категорії часу в українській, а також у західнослов'янських мовах (*časť*), так само, як і у відповідних полях слов'янських термінів руху (укр., бр., рух, п. *ruch*, псл. **dvig(a)-ti*). Концептуалізоване в такий спосіб статичне світорозуміння симетрично доповнюється динамікою категорії часу, позначеною похідними від псл. **verme*, яка привносить у загальну картину мовнофілософського світогляду слов'янських народів смисли єдності, безперервності, плинності, перетворення однієї сутності в іншу, загальної цілісності і нерозкладності всього існуючого. Семантичне поле відповідних темпоральних термінів, наявних переважно в південнослов'янських, а також у російській мові, фіксує зазначені концептуальні смисли, у той час як сама категорія часу становить перспективну координату для сприйняття слов'янської мовнофілософської картини світу в цілому. Слід додати, що категорія причини, яка в запропонованому нами фреймі поєднує два протилежні світогляди, містить «цілісну» інтерпретацію, виступаючи у вигляді загальної метафори «причина — подія», і мотив відокремлення, розкладаючись на два підвиди: «причина — сила» і «причина — річ». Перспективи подальших досліджень розглянутих нами онтологічних категорій у застосованій лінгвокогнітивній парадигмі передбачають як здійснення синхронного аналізу відповідних номінативних одиниць у межах слов'янських мов, так і верифікацію запропонованого нами концептуально-діахронічного методу на матеріалі мов індоєвропейської та інших сімей.

N. S. KUDRIAVTSEVA

THE LINGUO-PHILOSOPHICAL PICTURE OF THE WORLD IN THE TERMS OF SLAVIC LANGUAGES: BETWEEN EAST AND WEST

The paper contains a formulation of the linguo-philosophical picture of the world defined in the paradigm of modern cognitive and relativistic studies, their theoretical framework embracing the question of a philosophical point of view embodied in the structure of a language. The etymology of the Ukrainian and Russian terms denoting ontological categories of space, time, motion and cause is considered through the prism of prototypical and frame-based analyses, and placed into the context of vantage theory. The employed methodology allows projection of the results onto a wider range of Slavic languages as well as a coherent reconstruction of respective conceptual patterns verified against the background of the Russian and Ukrainian philosophical traditions.

Key words: picture of the world, ontological category, philosophical terminology, etymology, Slavonic linguo-philosophical picture of the world.

⁵³ Там же.— С. 134–136.

⁵⁴ Там же.— С. 146.